

Mirvari QƏHRƏMANOVA
Bakı Dövlət Universiteti

XALQ ŞƏRİ ŞƏKİLLƏRİNİN MƏNŞƏYİNƏ DAİR

Milli həyat və məişət kononlarını özündə bütövlükdə əks etdirən xalq şəri mürəkkəb bir tarixi şəraitdə yaranmış,uzun müddət ərəbdilli və farsdilli şerin təzyiqlərinə məruz qalmışdır.

Bizə gəlib çatan bir sıra mənbələr və faktlar Azərbaycan dilinin b.e. III-V əsrlərində yaxın və uzaq ellərdə işlək dillərdən hamının başa düşə biləcəyi ünsiyyət vasitələrindən biri olduğunu təsdiqləməkdədir(1. s 27).Əgər belə bir məntiq bütün çalarlarda özünü təsdiqləyirsə demək həmin dilin poetik atributları,qəlib və ölçüləri,ritmə,alletrasiyaya əsaslanan bədii üslubu mövcud olmuşdur. Onları əks etdirən poetik mətnlərin belə bir şəraitdə meydana çıxması isə təbii ki,labüd bir hal,yaxud xüsusiyyət idi.

Ərəb istilasına qədər Azərbaycan dili bu etnosun yarandığı və yayıldığı ərazidə heç şübhəsiz ki,başqa gəlmə,yaxud azsaylı etnosların müxtəlif dil qrupları ilə yanaşı fəaliyyətdə idi, həm də hökmran mövqeyə malik idi.Həmən dövrlərdə Azərbaycan dilinin inkişaf tarixinin spesifik əlamət və xüsusiyyətlərindən aydın görünürdü ki,artıq onun lirik,dramatik və epik üslubları müəyyən formalaşma mərhələsini başa çatdırı bilmişdi.Bu isə şifahi nitqdə,onun ayrı-ayrı üslubları arasında ümumiliklərdən fərdiliyə doğru canlı yaradıcılıq ənənələrinin gücləndiyini,ağız ədəbiyyatında və onun üslubları arasında janrlaşma prosesinin meydana gəldiyini təsdiqləməkdədir.Təbii ki,janr adı altında təqdim edilən bütün bu ilkin poetik ifadə vahidlərində hələ janra məxsus ilkin ölçü və qəliblər,struktur sistem hələ formalaşmamışdı.

Poetik ölçü vahidi –qəlibi görüntüsü yaradan yalnız oxşar səs və səs kompleksləri,ahəng,ritm elementləri, vurğu,assonas və intonasiya idi.

İ.V.Stebelevanın yazdığı kimi,...bütün bu elementlər xalq şerri qəlibinin ilkin ölçüləri idi, onların vahid qəlibə çevrilməsi, müstəqil şer şəklinə düşməsi üçün,xalq dilinin özünün bir sıra prosesləri keçməsi üçün tarixi zaman irəliləyişi lazım idi.Türk xalqları bu zaman həddinə qovuşana qədər ərəb istilası başladı və bununla dilin inkişaf tempi demək olar ki, dayandırıldı.(2.s.131)

Əvvəla qeyd etmək gərəkdir ki, tədqiqatçı o fikirdə haqlıdır ki. Azərbaycan, yaxud türk xalq şerinin yaranmasında onun qeyd etdiyi ölçü və qəliblər xalq şerinin yaranması üçün həqiqətən başlanğıc mərhələ idi ki,onlar müəyyən zaman həddində yaranıb formalaşmasaydı xalq şerinin ölçü və qəlibləri,xalq ədəbiyyatı üslublarının janrlaşması prosesi sürətlənə bilməzdi. Ancaq İ.V.Stebelevanın o fikri ilə razılaşmaq mümkün deyildir ki,həmən proses türk şifahi düşüncəsində ərəb istilasına qədər ləngimişdir.Türk poetik təfəkkürü tarixinə nəzər salanda aydın görmək mümkün olur ki,türk xalqları,o cümlədən qədim azərbaycanlı etnoslar ərəb istilasından hələ çox yüzilliklər əvvəl özlərinin ilk nəğmə və türkülərini yaratmışlar:Zəngin şifahi söz mədəniyyəti yaradan türklər,(eləcə də azərbaycanlı-

lar-M.Q) bu sərvəti zaman-zaman, qətrə-qətrə,kəlmə-kəlmə icad etmişlər.Yeni məskan saldığı torpaqlarda ilk öncə özlərinin ovçuluq və maldarlıq görüşlərini, mərasim və etiqad nəğmələrini, sevgi düşüncələri,ailə-məişət həyatı,müdrilik dünyası, savaşı,yürüş əxlaqı ilə bağlı ilk türkölərini yaratmışlar.(3.s.9) Bundan sonrakı mərhələdə türk poetik düşüncəsində türk tanrıçı şəri meydana gəlmişdir. Buradakı poetik struktur həqiqətən İ.V.Stebelevanın göstərdiyi kimi çox sadə və ibtidai idi.

Tanq Tenqri	Tan tanrı
Yıldız yıprandıq	Ətirli, rayihəli
Yazukluk,yazukluğ	yaxud Parlaq işıqlı
Tanq Tenqri	Tan Tanrı
Tanq Tenqri	Tan Tanrı (4.s.122-123)

Bundan sonrakı mərhələdə isə daha geniş məzmunlu və qismən mükəmməl strukturlu türk buddist şəri yaranmışdı.Türk buddist şerində isə forma təhrifi ön plana keçməklə şerə yeni məzmun gəldi.Səkkiz misra düzümünə üstünlük burada diqqəti cəlb edir.Buddaya ibadət bu şerlərin başlıca məzmununu təşkil edir.(3.s.10)

Azərbaycan xalq şerinin ilkin mərhələdə formalaşmasında heç şübhəsiz,yeddi hecaya qədərki və yeddi hecalı şerin səkkiz misralı buddist şer düzümünün mühüm təsiri olmuşdur.Millî şifahi poeziyanın mənşəindən bəhs edəndə onu az hecalı qəlib düzümündə Azərbaycan dilinin işlək dilə çevrildiyi III-V əsrlərdə meydana mükəmməl poetik nümunə kimi mövcud olduğunu göstərir.

Biz-biz idik		Tor doldu
Otuz iki		Tarım oldu
Qız idik		Qayığım
Əzildik	yaxud	Yarım oldu
Üzüldük		Toru atan
Bir taxçaya		Toru çek
Düzüldük(5.s.47)		Doru açan
		Doru çek(6.s.42)

Bu mətnlərdə insan bədəni üzvlərinin birini və ən qədim balıqçı həyatını əks etdirən nəğmə modeli verilmişdir. Burada hecalar üç-dörd arasında dəyişir.Daha az hecalı bədii mətnlər də mövcuddur:

Yüz ölç		Qız yükü
Bir biç (7.s.31)	yaxud	Duz yükü (8.s.12)

Bu ölçü qəlibləri əmək və mərasim nəğmələrinin tərənnümü,eləcə də uşaq folkloru nümunələrində əsas konon göstəricisi kimi çıxış edir,çox geniş düşüncə tərzinin poetik ifadəçisinə çevrilir və yeddi hecaya qədərki xalq şeri qəliblərini formalaşdırır.Onu da qeyd etmək gərəkdir ki, Azərbaycan xalq şerinin ölçü və qəliblərindən bəhs edən araşdırıcılar kiçik ölçülü qəliblərdən tək-tək,bəzən də öteri nümunələr verməklə xalq şerinin bu ilkin,qədim və yeddilik şerin yaranması üçün mühüm qaynağı üzərindən əsasən sükutla keçmişlər. Xalq şerinin,eləcə də aşiq poeziyasının mühüm qaynağı kimi yeddi hecalı şerə daha çox diqqət yetirmişlər. Bu xalq şeri şəklinin aşiq poeziyası üçün başlıca qaynaq olması şəksizdir.

Ancaq bu istiqamətli tədqiqatlarda yeddi hecalı şer şəkli ilə bağlı bir sıra məqamları dəqiqləşdirməyə xüsusi ehtiyac olduğunu göstərmək vacibdir. Birincisi, yeddi hecalı şer strukturunu bayatı adı altında toplanan şer şəkilləri kimi vermək nə dərəcədə həqiqətə yaxındır? Çünki bəzi tədqiqatlarda yeddi hecalı əmək, mərasim nəğmələri, uşaq folkloru nümunələri, vəsfi-hallar və başqa bayatı adı altında toplanan nümunələr kimi verilir, həm də onların xalq şerinə, yaxud aşıq poeziyasına aid olduğu məlum olmur. (9.s.181) Bu qeyri-müəyyən aşıq poeziyası ilə bağlı sonrakı tədqiqat (10.s.143) və dərsliklərdə də (11.s.267) özünü göstərir. Bəzən yeddi hecalı şerlər, eləcə də bayatılar özündən əvvəlki zəmindən və özündən sonrakı səkkizlik poetik qəlibdən kənarında müstəqil poetik yaradıcılıq sahəsi kimi araşdırmalara cəlb edilir. (12.s.) Bu kimi yanaşma isə xalq şeri şəkillərinin mənşəyini öyrənməkdə müəyyən anlaşılmazlıqlar yaratdığı kimi xalq şeri ilə aşıq şeri arasındakı sərhədləri müəyyənləşdirməyə, xalq şerindən aşıq şerinə keçid kimi çətin və mürəkkəb yaradıcılıq problemini öyrənmək üzərinə müəyyən mənada kölgə salır. Bizə belə gəlir ki, xalq şerinin mənşə xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün ilk öncə yeddi hecaya qədərki şerin elmi-nəzəri təhlilini vermək gərəkdir. Ə. Abid bu məsələdən bəhs edərkən göstərirdi ki, ...türk şerində geniş yayılmış yeddilik ölçü özünəqədərki poetik zəmin üzərində yaranıb ucalmışdır. (13.s.27) Bu həqiqətdən belə idi. Ancaq uzun müddət bu şer şəkli atalar sözü, tapmaca və uşaq folklor nümunələrinin bir qisminə özünü göstərdiyindən onlara təsadüfi hallarda müraciət edilmişdir. Lakin həmin şer şəkilləri yalnız geniş halda toplanıb, nəşr edildikdən (13.s.) və ilkin tədqiqata cəlb olunduqdan (13.s.217-391) sonra həmin yaradıcılıq sahəsinin yeddi hecalı şerin zəmini kimi öyrənməyin vacibliyi gündəmə gəlmişdir.

Bizə belə gəlir ki, həm yeddi hecaya qədərki, həm də yeddi hecalı şerin bütün forma və tipləri xalq şeri yaradıcılığı çevrəsinə daxil edilməlidir. Aşıq poeziyasının yaranmasından sonrakı mərhələdə ayrı-ayrı bayatı ustalarının meydana gəlməsinə və bayatının aşıq poeziyasında işlək şəklə çevrilməsinə baxmayaraq, o mənşə etibarı ilə xalq şeri yaradıcılığı dövrünün poetik modelidir. Yeddi hecalı bu şer şəkli türk xalqları içərisində nə qədər geniş yayılsa da Azərbaycan şifahi poeziyasında Ə. Abidin dediyi kimi: ...daha modern formada, mükəmməl qəlib və ölçülərdə özünü göstərir. (2.s.43) Onun poetik tərkibi, ölçü və qəlibləri, mövzu məzmun xüsusiyyətləri barədə geniş tədqiqatların olduğunu nəzərə alaraq, onları təkrarlamadan bayatının şifahi poeziyamızda özünü göstərən iki xüsusiyyəti üzərində dayanmaq istəyirəm. Birincisi, bayatının yeddi hecalı şer qəlibində geniş janr yaradıcılığı imkanına malik olmasıdır. Belə ki, bu yeni şer şəkli özündən əvvəlki 1-2, 2-4, 3-5 və 5-6 hecalı xalq şeri zəmininə əsaslanmaqla yeddi ölçülü qəlibi formalaşdırdı. Yeddi hecalı şerə keçid bədii təfəkkürdə mühüm hadisə olduğu kimi, poetik ifadə da yeni gözəlliklərlə əlamətdar oldu. 3:4, 4:3, 5:2 misradaxili bölgü qəlibləri ilə yanaşı, daha ritmik və ahəngdar 2+2, 3+1, və 1+1+1 və 1+3 qəliblərini araya gətirdi. Bu şer şəkli yeddi ölçülü şer şəklində yeni qəliblər yaratdığı kimi özünəqədərki poetik yaradıcılığa da daxil olub orada holavarların, sayacı sözlərinin, ağı və vəsfi-halların yeni yeddi ölçülü formalarını yaratdı. Bu şer şəkli yeddiliyin standart qəlibini

parçalayıb qırıq misralı xoriyat,eləcə də,oxşama və laylalara təkrar misralar əlavə etməklə yeni tipli layla nümunələri formalaşdırdı:

*Laylay dedim , can dedim
Yuxudan oyan, dedim
Sən ayağa qalxınca
Canımı qurban dedim.
Balam lay –lay,a lay-lay,
Gülüm lay-lay,a lay-lay(14.s.71)*

Yeddi hecalı şerin həm özündən əvvəlki, həm də özünün fəaliyyətdə olduğu zaman kəsiyində poetik ifadə tərzinin formalaşmasına mühüm təsiri oldu. Yeddi hecalı şer ümumtürk xalq şerində bir-birindən fərqli şəkillər,formalar yaratdı. Azərbaycan poetik yaradıcılıq təfəkkürünə məxsus qırıq misralı və cinas qafiyəli bayatı modeli isə bu şer şəklinin zəngin forma və məzmun imkanlarına malik olduğunu təsdiqlədi,onu türk şerinin zirvələrinə yüksəltdi:

yaxud

<i>Su səni</i>	<i>Dilən gəz</i>
<i>Su göyartmış süsəni</i>	<i>Dilən bülbül,dilən gəz</i>
<i>Keçmə namərd körpüsündən</i>	<i>Yad yerdə xan olunca</i>
<i>Qoy aparsın su səni</i>	<i>Vətəninə dilən gəz.</i>

Bu kimi dərin ictimai-siyasi məzmunlu nümunələrlə yanaşı lirik hiss və duyğuların tərənnümünü də önə çəkdi:

<i>Mən tərəm</i>	<i>Asta könül</i>
<i>Kol dibində bitərəm</i>	<i>yaxud Dolan gəl, asta könül</i>
<i>Gözləyərim gəlməzsə</i>	<i>Gözüm yarı axtarır</i>
<i>Boynu əyri bitərəm.</i>	<i>Can olub xəstə könül.(15.s.87)</i>

Bu qırıq qafiyəli yeddilik qəliblə xalqımızın tarixi taleyi,sevinci,kədəri öz yüksək bədiifadəsini tapdı,yaxın-uzaq ellərə yayıldı,xalqımızın vətənsəvərliyini, dünyaya və insanlara olan böyük sevgisini aləmə car elədi.

Cinas qafiyəli poetik model isə xalqımızın yeni-yeni yaradıcılıq imkanlarına malik olduğunu,sözün qüdrətindən istifadə etməklə daha yüksək və ülvı dəyərlərin ifadə imkanlarından xəbər Verdi:

yaxud

<i>Gül üşüdü</i>	<i>Bəxtiyarım</i>
<i>Şeh düşdü, gül üşüdü</i>	<i>Bəxtimin təxti yarım</i>
<i>Güldün,əqlim apardın</i>	<i>Üzündə göz izi var</i>
<i>Bu necə gülüş idi</i>	<i>Sənə Kim baxdı yarım(15.s.148-149)</i>

Yeddi hecalı şerin ikinci başlıca və mühüm xüsusiyyəti onun bütün janr müxtəlifliyi ilə xalq şerri və aşiq şeri arasında körpü salmasıdır.Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki,folklor tədqiqatlarımızda xalq şeri ilə aşiq şerinin sərhədləri qarışdırılır.Bəzən indiyədək adı və əhatə dairəsi,boy sırası,həcmi və məzmunu müəyyənləşdirilməyən xalq şeri elə olduğu kimi aşiq şeri hesab edilir. Hətta aşiq şerinin bir sıra şəkilləri xalq şeri forması kimi təqdim edilir. Bu hər şeydən əvvəl

xalq şeri şəkillərinin düzgün müəyyənləşdirilməsinə, janr yaradıcılığı prosesində onların janrlaşma, yeni janr yaratma, başqa janra çevrilmə, eləcə də öz substantlığını-dəyişməzliyini qoruyub saxlamaq imkanlarının diqqətdən qaçırılması ilə bağlıdır.

Bizim apardığımız müşahidələrə görə xalq şeri şəkilləri məhdud saydadır, aşiq şeri şəkilləri isə ondan xeyli artıqdır. Həmənin artım isə xalq şeri ilə aşiq şeri arasındakı fərqlərdədir. Xalq şeri forması poetik təfəkkürün daha qədim modelidir, aşiq yaradıcılığından xeyli əvvəl meydana gəlmişdir. Aşiq şeri isə xalq şeri ilə kontominasiyada formalaşmış, XIII-XIV əsrlərdə Anadolu və Şirvan aşiq məktəbi repertuarında xalq şeri əsasında yeni yaradıcılıq prosesi keçmişdir.

Xalq şeri ilə aşiq şerinin ümumi və fərqli cəhətlərini ifadə edən göstəricilər çoxdur. Onların ən başlıcası isə xalq şeri nümunələrinin həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyatda əks olunmasıdır.

Aşiq şeri yarandığı ilkin mərhələdə xalq şerinin bir çox nümunəsini qəbul edib yeni rekonstruksiyalara məruz qalmışsa, yazılı ədəbiyyatda həmin nümunələr ilk qaynaqdakı formasını dəyişməmişdir. Şifahi poeziyada isə onlar yeni improvizələrə məruz qalmışlar, yeni-yeni şəkilləri və variantları, tipləri və formaları yaratmışlar.

Ərəbdilli və farsdilli ədəbiyyatın mövcud olduğu zaman kəsiyinin özündə belə canlı xalq dilinə məxsus ağız ədəbiyyatının olması şəksizdir. Ancaq bu ədəbiyyatı ərəbdilli, sonralar isə farsdilli ədəbiyyatın əvəz etməsi onun uzun müddət "çoban-çoluq ədəbiyyatı kimi elə xalq arasında yaşamaqda davam etdiyini təsdiqləməkdədir. Aşiq poeziyasının meydana gəlməsi, sübhəsiz ki, onu hərəkətə gətirdi. Ozan yaradıcılığının süqutundan, epik ənənənin aşiq yaradıcılığında yeni istiqamətdə, nağıl süjetlərinin epik repertuara gəlməsi və məhəbbət süjetlərinin dastanlaşması prosesi aşiq şeri şəkillərinin yaranması ilə neüvari inkişaf yolunu şərtləndirdi (3.s.87). Bununla belə aşiq repertuarında bu gün xalq şeri statusunda götürülən qoşma, gərayılı, təcnis, müxəmməs, divani və bir sıra başqa xalq şeri şəkilləri aşiq poeziyasından xeyli əvvəl xalq arasında mövcud idi. Onlardan ən çox diqqəti cəlb edən qoşma və təcnisdir.

Qoşma barədə ilk məlumat M. Kaşkarinin «Divani-lüğət-it-türk» əsərində rast gəlik. Müəllif yazır ki, türk xalqları içərisində «qoşmaq» felindən yaranan qoş/koş müxtəlif variantlarda yayılmışdır.

Təcnis forması isə daha qədimlərə gedib çıxır. Tədqiqatçı E. Məmmədliyə görə bu şer şəkli ərəb poeziyasından gəlmiş ənənə ilə əlaqədardır (16.s.33) Bizə ilk nümunəsi XIII əsrdə yaşamış Molla Qasımın yaradıcılığı ilə gəlib çatmışdır. S. Mümtaz Molla Qasımın bir təcnisini toplayıb «El şairləri» əsərində çap etmişdir. Bu barədə bəhs edən M. H. Təhmasib yazır ki, əgər S. Mümtaza inansaq onda aşiq şerinin yaranma tarixini bir neçə əsr əvvələ çəkmək lazımdır. (3.s.186) Son vaxtlarda bu məsələ ilə bağlı aparılan araşdırmalarda bu həqiqət təsdiqlənməklə aşiq poeziyasında özünü göstərən xalq şeri şəkillərinin aşiq poeziyasının yaranmasından hələ xeyli əvvəl xalq şeri içərisində mövcud olduğunu təsdiq etməkdədir.

Əgər qoşma xalq şeri şəkli kimi bizə XI əsr qaynaqlarında gəlib çatmışsa, XIII əsrdə Molla Qasımın yaradıcılığında aşiq poeziyası nümunəsi olan təcnis

mövcud olmuşsa onda M.H.Təhmasibin ehtimalında həqiqətə böyük yaxınlıq nəzərə çarpır. Azərbaycan aşiq şeri şəkillərinin mənşə xüsusiyyətlərini və yaranma dövrünü erkən orta əsrlərin başlanğıcında aramaq gərəkdir. Bu dövrün ən diqqət çəkən məlumatlarını yenə günümüze yetirən xalq şeri ilə qarşılıqlı ədəbi təmasda olan aşiq poeziyası, onun ayrı-ayrı şer şəkilləri və poetik vahidələridir.

Onlar isə şifahi və yazılı ədəbiyyatımızda kifayət qədər olub, hər bir poetik vahidə yeni yanaşma metodologiyasını tələb edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Cəfərov N. «Azərbaycançılığa giriş» Bakı, 2003, 387s
2. И.В. Стебелева «Поезия тйурков Вл-ВЫЫ в.» Москва 1968
3. Nəbiyev A. «Azərbaycan xalq ədəbiyyatı» II hissə, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2006, 648s.
4. Qədim türk ədəbiyyatı. Bakı, 2004, 322s.
5. Tapmacalar. top .N.Seyidov Bakı, 1969, 217s.
6. «Nəğmələr, alqışlar, inanclar» Bakı, 1986, 297s.
7. «Atalar sözü» Bakı, 1909, 311s.
8. «Atalar sözləri» Bakı, 1927, 123s.
9. Vəliyev V. «Azərbaycan folkloru» Bakı «Maarif» 1989,s
10. Ağa Laçınlı «Bayatıların poetik xüsusiyyətlərinə dair» ADU-nun elmi əsərləri «Dil və ədəbiyyat» seriyası, Bakı, 1985, s 147-152.
11. Əfəndiyev Paşa «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı», Bakı, 1982, 389s.
12. Əmin Abid
13. Nəbiyev A. «Azərbaycan xalq ədəbiyyatı» I hissə, Bakı, 2002, 680s.
14. Nəbiyev A «Uşaq folkloru» Bakı, 2002, 121s.
15. «Bayatılar» toplayanı N.Quliyev, Bakı, 1960

Мирвари Гахраманова

К вопросу о происхождении образцов народного стиха

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена зарождению новых стихотворных размеров поэтического выражения и семисложного стиха в народной литературе древнего периода. Появление этого стихотворного размера оценивается как важное событие в поэтическом мышлении. Здесь так же даются сведения о типах ашыгского стиха, их появления в разных ашыгских школах, об их ранних образцах зародившихся в Анатолийской и Ширванской школах.

Mirvari Qahramanova

About the SUMMARY

The article deals with the birth of early verse size and sevensyllabic verse of poetical thought in the folk literature. The appearance of this verse size is estimated as an important event in poetical thought. It also includes the information about minstrel verse types, their appearance in different minstrel schools, their earliest samples in Anadolu and Shirvan minstrel school.